

BOSCH AL PAÍS DE L'ART. L'ANVERS I EL REVERS DEL MONOGRÀFIC

El simposi internacional «Bosch al país de l'art» es va celebrar els dies 18, 19 i 20 d'abril de 2016 a l'aula magna de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona. Organitzat amb l'ajuda d'un petit equip col·laborador del grup EMAC i a l'empara del Departament d'Història de l'Art, ens convocava per debatre sobre la matèria bosquià a partir d'un seguit d'intervencions que es van succeir fins a omplir els tres dies, amb un seguiment escrupolós del programa establert. La participació plural del professorat del Departament va implicar totes les seves àrees i es va complementar amb l'aportació d'altres professors i especialistes, de la mateixa Universitat o bé d'altres universitats i institucions foranes, amb una molt bona acollida dels estudiants i els altres assistents. La possibilitat d'emmarcar la majoria dels resultats d'aquest simposi en els números 10 i 11 del volum de *Matèria* que ara tinc el goig de presentar és, sens dubte, molt més del que, en el ja llunyà 2009, havia pogut imaginar al voltant del que aspirava a ser un petit seminari o cicle de conferències consagrat al pintor. Després d'avançar la idea de dedicar una atenció especial a Hieronymus Bosch en el seminari «Imatges indiscretas II», a l'abril del 2009, i abans d'arribar al 2016, Bosch va treure el cap de forma esporàdica en altres trobades i en un curs d'Els Juliols de la UB del 2010, titulat «Iconografies extraviades». Tot convidava, però, a una celebració més ambiciosa de la figura de Jeroen van Aken el 2016, en què es commemorarien els cinc-cents anys de la seva mort. Dues grans exposicions, a 's-Hertogenbosch i a Madrid, han posat de manifest l'interès que desperta el pintor en l'actualitat. L'èxit indubtable de les mostres que fusionen la qualitat dels catàlegs d'obra exposada i el nombre elevat de visitants és ben determinant a l'hora de fer balanç d'un any bosquià que *Matèria* clou amb aquest monogràfic, fruit de l'esforç dels ponents i autors dels articles, de l'equip de la revista, de les Edicions de la Universitat de Barcelona i,

òbviament, del nostre Departament d'Història de l'Art. El congrés «Bosch al país de l'art», que ha donat lloc a la publicació, no va coincidir per ben poc amb el celebrat a Holanda. Cal aclarir que el nostre simposi es va programar sense tenir encara cap informació sobre el que, amb molt poca diferència de temps, havia de tenir lloc a 's-Hertogenbosch. Per tant, la coincidència de calendari no va ser pas buscada i és just remarcar que l'enfocament i les contingències havien de ser també prou diferents en cada cas. Que la nostra trobada universitària arribés a ser considerada per algú el simposi alternatiu és un fet que ens honora, atesos els nostres limitats recursos.

Matèria. Revista Internacional d'Art es retroba així amb la sèrie de monogràfics que havia editat en temps anteriors, per acollir un total de disset estudis que es relacionen amb Bosch i amb les interpretacions i els efectes de la seva obra. Les recerques específiques realitzades —amb una única i relativa excepció, que ja comentaré— són aportacions totalment inèdites que parteixen de la investigació sobre la figura i la projecció de Hieronymus Bosch. El volum ens introduirà en l'univers singular de qui fou un autèntic trobador de la pintura, que va descriure el món —el seu i els dels altres— a partir dels nombrosos retaules, tríptics, icones, dibuixos i plausiblement, gravats perduts, amb els quals va aconseguir remoure el panorama de la figuració a cavall dels segles xv i xvi. Per no oblidar els precedents medievals i l'entorn que emmarca la creació d'El Bosco dins i fora dels Països Baixos, el recorregut que farem s'inicia amb tres treballs ben diversos de les professores M. Rosa Terés, Federica Toniolo i Teresa Vicens, que hem aplegat sota el títol «Perseguint una grilla: antecedents per a Bosch». Terés ens envolta de l'atmosfera medieval a partir del marc figuratiu que reporten les misericòrdies dels cadirats de l'Europa gòtica i ens fa participants d'alguns dels camins que configuraren els idearis i les iconografies que Bosch va tenir al seu abast. El pintor va trobar el lloc on s'amagava la grilla que empaitava, fos en els cadirats de l'església de Sint Jan, a les seves mènsules, a les marginàlies dels manuscrits gòtics o en altres llocs que s'aniran descobrint. Al seu taller no devien mancar els baguls on col·leccionar i guardar apunts i dibuixos, papers o pergamins amb aquests i altres temes, destinats a tancar les grilles —beneficïoses o no— més boniques, fossin bestioles indignes, detestables o mesquines. Els éssers arribats amb les herències de l'Antiguitat s'havien confabulat amb l'art cristià del període medieval i havien crescut, a poc a poc, en el cap entremaliat de Bosch, que no evità ni retratar-los ni revestir-los al seu gust. És evident que Itàlia, sempre la més propera a l'art antic, podia donar una rèplica oportuna amb el visionat d'aquesta mena d'éssers especials en perpètua mutació. L'estudi de Federica Toniolo ho constata, amb cura i sensi-

bilitat, a partir d'algunes de les miniatures més fabuloses de l'època del Renaixement italià, corresponents al moment que aquí més ens interessa.

Entenem, doncs, que la creació del Bosch és com la copa d'un arbre amb un tronc fort i aspre que frueix de les seves arrels i que, ben fixat a la terra, genera noves branques que l'enlairen amunt. Els seus braços múltiples són fills de la seva capacitat rizomàtica, que cerca les substàncies necessàries que nodriran un cos afamat, sempre amb ganes de desenvolupar-se més i més. Amb les arrels ben distribuïdes, el pintor penetra les profunditats d'una edat anterior, una Edat Mitjana que el fascinava i que ja havia cuinat una rara mixtura de realitats i d'il·lusions que no es podien bandejar sense més ni més. Teresa Vicens ens fa pensar sobre el que la tradició de la pintura flamenca del segle xv va poder aportar a aquests ambients abocats al canvi. Ho fa de la mà del misteri que rau en algunes pintures molt conegudes d'autors tan imponents com Rogier van der Weyden i ens porta a les profunditats d'una cova —present i elidida al mateix temps— que afegeix contingut a una bona selecció de taules cèlebres.

En el segon bloc del monogràfic, «La grilla meravellada: Bosch i l'època moderna», emplacem en primer lloc l'article de la conservadora del Prado, Carmen Garrido, que no va ser present en el simposi de l'abril, però sí en el curs dedicat al Bosch d'Els Juliols 2016 de la Universitat de Barcelona. Li volem agrair que hagi fet l'esforç de sintetitzar i actualitzar alguns aspectes de la seva intervenció i recerca sobre la tècnica creativa del pintor, resultats que ha revisat a partir d'un estudi publicat en un llibre exhaurit ja fa molt. El seu treball enriqueix aquest volum i dona fonament a altres anàlisis sobre la significació i la història d'obres capitals del mestre, entre les quals destaca *El jardí de les delícies*, una de les joies que es fa més present al llarg del monogràfic. Advertits alguns aspectes invisibles a ull nu, gràcies a les imatges i reflectografies aportades per Garrido, que agraïm també a la tasca de Jaime García-Máiquez i al Museu del Prado, *El jardí* i els seus escenaris interiors i exteriors passen a ser l'objectiu de les lectures que m'ajuden a proposar una nova interpretació dels continguts del tríptic en què estimo essencials, entre altres aspectes d'un discurs gràfic, teològic i filosòfic excepcional, el pes de la *Divina Comèdia* de Dant i la literatura antiga. Buscarem el sentit específic d'algunes de les imatges que, a l'entorn d'Adam, Eva, Judes i els éssers benèfics i diabòlics, condicionen el sistema iconogràfic complex d'aquesta i altres obres de Bosch. A continuació i sense abandonar el conjunt insondable d'*El jardí*, la professora Magda Polo desenvolupa el tema de la música en l'època i l'obra de Bosch, per aproximar-se a l'Infern musical i a algunes de les seves particularitats substancials. En aquest cas, es revisen les vessants tant vocal com instrumental que exhibeix aquest espai de la pròdiga creativitat bosquiana.

Advertirem aviat que El Bosco va crear tot un univers, ric en formes i significacions, on es converteix en un gran xerraire que s'expressa seguint els itineraris d'una lògica figurativa que li és pròpia, encara que no ignori les tradicions precedents. Veurem que la seva originalitat, sovint sorprenent, xocant o devastadora, ha estat objecte sistemàtic d'interpretació i difícil camp d'anàlisi per a molts estudiosos de la pintura i l'art. El problema més greu per dialogar amb l'obra del Bosch potser és que en el transcurs dels segles s'han pogut oblidar alguns dels codis de la seva creació i —cosa que és pitjor— s'han creat expectatives paral·leles, que superen o transgredeixen en diversa mesura els seus objectius originals. Convien així versions contradictòries sobre el sentit que cal donar a les seves produccions i múltiples opcions sobre la identificació dels aspectes parcials que integren els seus programes. Els treballs del monogràfic apunten en algunes direccions que crec importants i atractives. No és anecdòtica la relació de l'obra del Bosch amb el teixit i l'imaginari forjat a la *Divina Comèdia*, tant si li arribà directament com si ho féu mitjançant unes o altres derivades. Com es veurà, el nexa del pintor amb Dante Alighieri ja va ser atès per algun autor fa molt de temps, però en sentit global no se'n van extreure conseqüències suficients. La crida sistemàtica a altres fonts, més reiterades en els estudis successius, ofega aquesta relació que considero indefugible. És evident que tampoc ara no s'ha fet el monogràfic que mereixeria la relació entre Dant i Bosch, però queden anotades moltes qüestions que poden desvetllar noves anàlisis, requerides per aprofundir l'associació. El cant xxv del Paradís de la *Divina Comèdia*, en els versos 112-114, al·ludeix a sant Joan evangelista i diu:

*Questi è colui che giacque sopra'l petto
del nostro pellicano, e questi fue
di su la croce al grande officio eletto.*

No debades Bosch tria el pelicà per ocupar el cercle central de la grisa amb les històries de la Passió que col·loca al revers del sant Joan a Patmos dels Staatliche Museen de Berlín. El pelicà compareix en l'ull que ens fa veure i governa l'anella passional que l'envolta, però més enllà de la seva evident dimensió eucarística i nodridora cal vincular l'au al sant Joan de l'altra cara de la taula. Deixo ara aquest preciós tema, però l'argumentari que fa cap a la *Divina Comèdia* es pot ampliar en alguns articles del monogràfic.

L'obra de Bosch crea una topografia que pot semblar misteriosa i angoixant, ja que és poblada d'éssers normals, fins i tot prosaics, que han de conviure amb éssers fantàstics més que notoris, sortits d'altres mons.

La majoria de les coses que col·loca en les seves taules, però, no manquen de sentit específic i no escapen tampoc a les significacions establertes per la realitat artística anterior. Amb la seva capacitat immensa per concebre i descriure realitats alterades, Bosch es mereix el títol d'imaginador enfront del d'*imagero*, o artesà de la pintura, que se li ha volgut atribuir algun cop. El Bosco fou un creador incansable de rareses i és un artífex clau de la cultura artística europea de tots els temps. La seva obra genera una fabulosa herència visual, amb transcendència dins i fora de la seva època, però és una obra que reclama ser explicada i que ens atrau ben al marge de misteris insondables i derivacions esotèriques que, no del tot inamovibles, es poden esvaïr per deixar pas a la plenitud de la seva poètica i a un cant artístic particular, alternatiu a qualsevol cosa amb què el puguem comparar en l'àmbit literari, inclosa l'obra de referència del magistral Dant.

Per més que alguna vegada hagi parlat d'iconografies extraviades en la pintura d'El Bosco, la finalitat no era fer equivaldre el seu món pictòric amb un cosmos anòmal o anormal. Les seves temàtiques i formes són les d'una pintura que compila les seves pròpies convencions i ens fa propostes lúcides a partir d'un pensament que aspira a fer noves lectures de la realitat i la doctrina, que és destre a trencar els motllos antics que, malgrat la mudança, coneix molt bé i aprecia en el que valen i en la mesura que poden servir a la seva nova idea. No cal deixar de repetir que per entendre el punt de vista de Bosch, i els seus conceptes, és necessari estudiar tant els seus precedents com la seva producció global, el discurs general en què encaixa cada fragment o detall i que eixampla el parlament de l'obra singular. Com es veurà en articles de diferents àmbits, l'objectiu de l'anàlisi no pot passar solament per les iconografies atípiques, retorçades, problemàtiques o més innovadores que es troben per unitats prou distingides a les taules, sinó més aviat per advertir el seu valor precís en una panoràmica no mancada d'altres horitzons.

La pintura de Bosch obliga a fer l'anàlisi de motius que poden semblar estranys i que s'han convertit en un enfilall sense fi de rareses bosquianes, però també cal entendre, i ho farem de la mà del professor Didier Martens, la singladura real i historiogràfica de les seves obres i, en particular, del *Tríptic del Judici de Bruges*, que, en trànsit per escenaris com l'illa de Mallorca i Venècia, i abans del seu retorn als Països Baixos, permet a l'autor posar en valor les opinions de diferents escriptors i crítics, alguns molt propers a nosaltres, que discerneixen el seu sentit i, en algun cas, estableixen de nou el lligam amb Dant. El professor Pau Castell acobla iconografia i història i, tot seguit, situa el tema de les bruixes en la pintura de Bosch. Ens obre les portes d'una època moderna que, més enllà dels

precedents medievals, va fer ús i abús d'aquestes figuracions que resultaven tan atractives com condemnades. La iconografia dels novíssims, tema de la professora Sílvia Canalda, permet tenir en compte una part específica de tot el que convida a reflexionar encara sobre la famosa *Taula dels pecats capitals* del Museu del Prado. Canalda es detura sobretot en les fonts i singularitats de l'obra esmentada i fa visible el contrapunt amb altres representacions dels novíssims que localitza en context català. Si bé no ha estat possible aplegar aquí les seves contribucions, la controvertida *Taula dels pecats capitals* també va ser tema per a la professora Cristina Foncuberta, que va auscultar els batecs de l'Enveja en l'època de Bosch, mentre que Amparo López Redondo, conservadora del Museu Lázaro Galdiano, ens parlà detalladament de les obres que conserva a Madrid aquesta institució. També manquen els textos corresponents a les intervencions de la professora Imma Socias, que es va centrar en el col·leccionisme i la fortuna de l'obra de Bosch, i del professor Pere Salabert, que va oferir-nos, des del camp del pensament i la teoria, una visió enriquidora d'*El jardí de les delícies* confrontada amb les idees d'alguns escriptors fonamentals de l'Edat Moderna. Tanca aquest segon espai, centrat en l'època i les derivacions immediates de Bosch, Marc Borràs, que es proposa recuperar algunes de les creacions perdudes del gran pintor del Brabant i revisa les maneres i la trajectòria de Hieronymus Cock per interrogar-les en la cruïlla que va de la invenció a la fidelitat en uns originals de Bosch que no coneixem.

Pintor enginyós i inspirat, Hieronymus va viure un temps vell, encara gòtic per a moltes coses, quan es començava a aixecar clarament el teló d'un temps nou que l'anava desplaçant. Orgullosa de la seva modernitat i capacitat per ser innovadora, la nova etapa havia embargat moltes idees al passat, mentre que d'altres naixien d'una franca i dura dialèctica amb les d'aquests temps anteriors. Les novetats anunciaven una època enèrgica que freturava per ocupar el primer pla de la gran Història, també en un trasbalsat nord d'Europa, allotjant novetats religioses i ideològiques i persistent o refusant alguns dels ingredients que concorren en el darrer Gòtic i el primer Renaixement. Tot i així, i malgrat que el teixit medieval s'esquinçava, hi havia una part del passat que encara es trobava present o es podia recordar. En l'obra de Bosch es traslluïa de manera molt potent i les velles grilles s'escolaven pels racons alhora que envaïen les arrels de l'arbre nou. El pintor n'havia vist moltes, d'aquelles bestioles marginals ben enganxades a les seves sandàlies quatrecentistes. Coneixia les seves lluites i els seus caus, les seves riberes, foscúries i tremolors, i tant i tant se n'havia sentit, d'elles i de les seves malures i malifetes, que arribà a capgirar-ne l'estatus per fer-les brillar en un emplaçament diferent, amb tota la llum i la negror que els podia escaure. Éssers de tot pèl, hibridats en figu-

res impossibles, es convertien, a la fi, en protagonistes i en un actiu indispensable de la creació bosquiana. Bosch no era pas boig i tampoc no el confondríem mai amb un infidel o algú que menysté la doctrina, la filosofia o la tradició, ni tampoc l'ensenyament subtil d'una religió que havia configurat una estètica i una teologia no pas senzilles.

Les seves grilles expertes, les seves figures tan bestials com humanes, convertides en les seves millors còmplices, eren plenes d'ambigüitats i podien aclucar l'ull quan era convenient per esdevenir sàtira despietada o versemblança irònica del mal, que havia d'escampar-se per un món incendiari, concebut com a paràbola d'un Infern que integrava la Terra, d'un món endimoniat que es podia diferenciar d'aquell que cremaria sense fi. Aquesta perspectiva engrescadora, carregada de canvis i transformacions, aliada de les metamorfosis i de l'estrafolari, acabà quallant després de la mort del pintor en nombroses versions que imitaren, amb major o menor fortuna, les idees del mestre. Al marge queda Peter Brueghel *el Vell*, un geni capaç d'arrodonir el que Bosch havia iniciat sense fer mai caricatura del seu art. De la mà d'aquests arguments, que van quedar precisats també en algunes de les aportacions al simposi que el monogràfic no sempre ha pogut encloure, arribem al capítol tercer, un bloc temàtic sobre «La grilla experta», que duu a «un món postbosquià contemporani», més condicionat, de vegades, que no pas altres i que, més ingenu o més astut segons el cas, indaga també sobre l'essència de Bosch alhora que intenta sobreviure a una època moderna que ha envellit però no pot deixar d'admirar.

L'Àlicia de Lewis Carroll ens havia convidat a entrar en un país de les meravelles i bé podíem beneficiar-nos del seu discurs per transitar pel país de l'art de Bosch, concebut com a indret on són ben abundoses les coses fascinants. El cinema, amant declarat del text de Carroll, va vestir la intervenció del professor José-Enrique Monterde, que analitza, amb una recerca no pas fàcil, com i quan el pintor ha estat tema de pel·lícules, de caire documental, de ficció o d'assaig, i sense oblidar, al mateix temps, com ha estat utilitzat en alguns films que s'hi poden inspirar o que incorporen alguna o algunes de les seves obres. Una recuperació diferent de la que li donaren Joan Ponç i Modest Cuixart, estudiats en els articles de Manel García Clavero i d'Aleix Roig. Es desdobra així una perspectiva que ens convida a revisar, cas per cas, les creacions d'uns pintors del segle xx en què el pes del geni pictòric de Bosch es fa notar. No oblidem que la pintura flamenca en connexió amb el context català contemporani va ser abordada per la professora Lourdes Cirlot a partir dels nexes que porten a unir Joan Miró i Brueghel, sobre la base d'un estudi anterior que ja va quedar recollit al número 1 de la revista *Matèria*. Una via temàtica que hauria permès tractar també els elements bosquians en la creació d'Eduard Alcoy, evoca-

da de forma molt breu, però ben deguda en el meu cas, en la presentació del simposi.

L'art de Bosch pot quallar en altres formes d'art o pot no fer-ho. La professora Maria Moreno s'interroga sobre aquesta repercussió i analitza les possibilitats de l'excretor de monedes, detall de l'Infern d'*El jardí de les delícies*, i les seves seqüeles potencials en l'art escatològic contemporani. Les respostes es troben en el seu treball. Per la seva banda, la professora Marta Piñol ens porta a reconèixer les vessants bosquianes del videoart i de l'art digital o *new media art* com un camí ple de meandres i possibilitats, sovint orientat per l'experimentació i per un afany d'apropiació de l'obra de Bosch, que no sempre obté èxits idèntics i que l'autora ens presenta seleccionat després de fer-ne una anàlisi global. Daniel López del Rincón ens explica, en canvi, una única obra: el suggeridor vídeo *Civilisation*, de Marco Brambilla (2008). Es tracta d'un nou tríptic i de la invenció d'un nou *Jardí* que ens encercla sense aturador i en què tenen cabuda múltiples cites cinematogràfiques. Ens va cridar l'atenció durant el simposi que el Paradís final, al capdamunt dels passatges que ens retornaran poc després a l'Infern, detingudament explicats pel professor López del Rincón, ens portés a un fabulós verd bosquià que permetia evocar alguns passatges de la versió que va fer Tim Burton (2005) de *Charlie i la fàbrica de xocolata*, introduint, de retruc, aquest univers cinematogràfic en la història recent que empaita el pintor del Brabant. Per tancar el volum monogràfic es fa la revisió d'algunes cobertes de llibres i caràtules de discs que han estat resoltes a partir de la pintura del Bosch. Es tracta d'una recerca a quatre mans, amb la professora Alba Barceló, que fa un recorregut breu per obres literàries, d'assaig històric, filosòfic i científic, i que, exceptuant els llibres més estrictament artístics o consagrats al pintor, obre finestres al coneixement de la seva fortuna en el terreny editorial. Una prospecció inacabada a la qual cal sumar llibres com els de la Biblioteca Borges d'Alianza Editorial i, entre moltes altres, la coberta d'*El Aleph*. En aquest text s'afirma que «*no hay placer más complejo que el pensamiento y a él nos entregábamos*», un advertiment ben escaient, tot i que, en el cas de Bosch, es tracta de pensament visual. Sabem que no es pot defugir una confrontació Bosch-Borges davant de títols com *El libro de los sueños*, *El libro de los seres imaginarios* o *Nueve ensayos dantescos*. És necessari aclarir que des de l'inici es va procurar que la literatura fos més present al simposi, però no vam acabar de reeixir. I és una aspiració de la qual en cap cas no reneguem.

Feia molt que ens motivava el desig d'apropar-nos a les atmosferes de Bosch, de gaudir de les seves criatures i d'intentar entendre per què i com hi són emboscades. Malgrat l'estupefacció que puguin mostrar alguns, les

seves obres tenen molt d'una sensibilitat pictòrica capaç de comunicar amb l'espectador actual. Van ser generades per una ironia incisiva i una poètica culta, per una visió local —i humana, i social, i històrica—, competrada amb el passat i el present, que les ha fet esdevenir universals i les ha mantingut vigents després de cinc segles de la desaparició del pintor. Amb aquest monogràfic, que s'edita en un número doble de la revista *Matèria*, modest quant a les possibilitats gràfiques però seriós i exigent quant als continguts, celebrem la topada de Bosch amb la grilla. Eren en un món que volia ser modern, en una geografia i uns temps concrets, però gaudir-ne i veure'l a través dels períodes anteriors i posteriors no és pas contradictori i tampoc no ens és vedat quan treballem sobre l'art. Les lents de la fantasia i les lents deformadores de la pintura del Bosch són un repte per a qualsevol investigador que vulgui orientar-nos dins dels seus laberints espaiosos, on coordina l'extraordinari i el real, el nou i el vell, el lògic i l'absurd. Tanmateix, sempre és molt agraït situar-se davant d'un artista genial a qui no va mancar l'habilitat per descobrir el que hi ha més enllà de tota evidència i assentir al dictat dels símbols amb la tàctica més adequada.

Després de la gran festa bosquiana que ha produït exposicions, seminaris, vídeos i documentals —i dels catàlegs i les publicacions de ficció, didàctiques o científiques que li han estat ofertes a recer d'aquests—, el monogràfic *Bosch al país de l'art* desitja ser una contribució al tema no reiterativa, digna i independent, capaç de despertar interès i donar legitimitat a la tasca coral realitzada. La publicació va dirigida a tots els que s'interessin pel Bosch i la seva obra, no cal dir-ho, ni tampoc cal repetir que la revista *Matèria* ha de conduir-nos-hi pels vials de l'art medieval, l'art modern i l'art contemporani. Les meravelles del Bosch, algunes de les més memorables, són en aquests tres grans paratges del gran país de l'art que podreu visitar en les pàgines següents. Esperem que us veieu compeltats a fer-ho.

ROSA ALCOY
Universitat de Barcelona
rosaalcopedros@gmail.com